զորոնք Փրկիչն ամենէն աւելի մեր սիրոյն յանձնեց — որոց համար։ Մարդկային գթութեան զգածմամբը լեցուած, եւ անդիմադրելի կերպով զարնող սրտին ազդեցութեանը հետեւելով՝ սկսաւ իր ազնուական դիտաւորութիւնը գործադրել, երբ՝ 1861ին՝ 4000 ֆիորինով հիմ դրաւ Հայաքաղքին մէջ հիմնուելու մանչ տղոց որբանոցին։ Գեղեցիկ օրինակը հետեւողներ գտաւ. վասն զի ինչպէս մասնաւորը, անանկ ալ հասարակութիւնք բաւական գումարով այս սուրբ նպատակին օգնեցին։ Անանկ որ այս կարեւոր հիմնարկութիւնն արդէն սկսած տարին գործադրուելու կարողացաւ։ Սակայն ազնուական հոգին չուզեց կանգ առնուլ այս տեղս, հապա 6000 ֆիորինով՝ պզտիկ բայց գեղեցիկ տուն մը գնեց։ Իր սիրական հիմնարկութիւնը կենաց վերջին վայրկեաններուն մէջ ալ չմոռցաւ. վերջին անգամ տուաւ դարձեալ 4000 ֆիորին։ Սակայն ինչ կ'ըսենք, վերջին անգամ։ Իր վերջին փափաքն էր, որ եթէ ուրիշ ազնուական փափաք մը — այսինքն հայ եպիսկոպոսութիւնը — իր մահուանէն տասը տարի ետքը չիրականանայ, այն ատեն իր ստացուածքը կէսը որբանոցին անցնի։

Լուքաչի՝ Հայաքաղքի ազգային վարժանոցին 15 տարի վերատեսչութիւն ըրաւ։ Պարժոցական խորհրդոց մէջ՝ վերջին անգամ նախագահութիւն ըրաւ 1876 Սեպտ. 7ին։ Ասկից ետքն, ալ չկրցաւ իր ծերութեանը համար դպրոցաց սեամքը կոխել։ Անկողնի ինկաւ։ Գեղեցկասօս շրթունքները գագրեցան, խմատնալից խօսքերը դպրոցներն ալ չհնչեցին։ Աչքերն, որոնք այնչափ կը զմայլէին իր հիմնարկութեանցը վրայ — յաւիտեանս գոցուեցան 1876 Հոկտ. 24ին։

Այս — ամենուն սիրտը ցաւով լեցընող — դէպքէն երկու օր ետքը՝ քաղաքն արտաքոյ կարգի ընդհ. ժողով մը գումարեց։ Ասոր գլխաւոր կէտերն էին. Քաղքին խորհրդականները, քահանայք, ուսուցիչք եւ վարժապետք, ութ օր ազգ շղարշ (flor) կրեն։ Երկրորդ — որովհետեւ քաղաքը հանգուցելոյն արժանիքն՝ շնորհակալութեան եւ որդիական սիրոյ գործքերու ձեռաք անմահացընել ուզեց — իրեն համար շինուելու արձանին ծախուցը համար 1000 ֆիորին կու տայ։

Թաղման հանդիսաւորութիւնը կատարուելէն ետեւ՝ մարմինն եկեղեցւոյն ստորերկրեայ դամբանարանը տարուեցաւ,[1] ուսկից մնացորդներն ետքէն (1888) առնուեցան ու մեծ հանդիսութեամբ որբանոցին նորաշէն եկեղեցին դրուեցան։

Ընդարձակ շրջան ունեցող գիտութիւն, անբեկանելի ազգասիրութիւն, հայ եկեղեցւոյն իրաւացի օգուտը պաշտպանելու մէջ՝ անշէջ եռանդ, զոհողութիւն, մարդասիրութիւն — ասոնք էին իրեն կենաց յատկացեալ նշանները։

Կրնան տարիներ գալ, տասնեակներէ ետեւ դարեր... կրնան մեր քաղքին վրայ լաւ ու գէշ օրեր երերալ, բայց հազիւ պիտի ուշենայ մեր քաղաքը ուրիշ Լուքաչի մը։ Պիտի ըլլայ եռանդ, հաստատուն ընտաւորութիւն, զոհողութիւն, անշահասիրութիւն. վասն զի ապագային վրայ պէտք չենք կասկածիր։ Բայց անանկ մարդ մը, որ իր երիտասարդ ժամանակին համոզումը ծերութեան օրերուն մէջ ալ՝ երիտասարդական աշխուժով՝ մինչեւ վերջը պաշտպանէ. որ իր 73 տարուան հասակին մէջ ալ ան անշահախնդիր, ազնուական մտածութեամբ եւ գաղափարներով իրնայ գերեզման, որոնցմով որ իր ասպարէզն սկսած է. — որ իր կենաց մէջ, ամէն բան իրեն զլանայ՝ միայն անոր համար, որ ուրիշներուն կարենայ տալ. — որ իր լումաներն՝ դեռ կենացը մէջ տայ, առանց մէկուն գիտնալուն... որ երբէք փառքը չփնտռէ, որ անապարձութեան շուքէն ալ սարսափի... որ մշտնջենաւոր ժամանակներ մնացող հիմնարկութիւններով հասարակութիւնը հարըստացընէ... ասանկ մարդ մը, մարդկութեան միայն ոսկիդարը կրնայ ցուցընել։

ՅՈՎՀ. ԱՆԾՑԻ

ԲՆԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԲՈՑՍԵՐԸ

Պաղեստին յաճախ ի Ս. Գիրս կը կոչուի Երկիր՝ որ բնէ զկաթն եւ զմեղր։ Մովսէս ըսաւ ժողովրդեան. Տէր Աստուած քո տարցի զքեզ յերկիրն բարի եւ յաղթ. ուր վտակքն ջրոց, եւ աղբիւրք անդնդոց բղխեն ընդ դաշտս եւ ընդ լերինս. երկիր ցորենոյ, եւ գաւրոյ, եւ

[1] Դագաղն որին մէջ հիւսուած. պատին վրայ ալ այս մարմարեայ յիշատակարանը կեցած էր ասկէգրերով. Hic requiescit R. D. Christophorus Lukacsi. Archid. Distr. Szolnok Interioris. Parochus arm. rit. Szamosujvariensis. Director gymn. et S. Sedis consistorialis Assessor, nat. 1804. 30a. Martii. denatus 1876 24a Oct. aetatis suae 73. sacerdotii 49. Decus. columen et benefactorem lugent omnes Armeni transilvani.

digitised by A.R.A.R.@

գինուց, այգեաց եւ նռենենեաց. երկիր ձիթենեաց, իւղոյ եւ մեղու. երկիր՝ յորում ոչ աղքատութեամբ կերիցես զհաց քո, եւ ոչ կարօտանայցես իմիք ի նմա։ Երկիր՝ որոյ քարինք իւր երկաթ, եւ ի լերանց նորա հատանիցես պղինձ (Երկ. Ը. 7—9)։ Առաջին դարերու հովվայեցի, հրեայ եւ քրիստոնեայ մատենագիրք ալ երկրին գերազանց բեղմնաւորութիւնը կը հաստատեն։ Հարաւային մասին մէջ՝ ի լերինս Յուդայ, կային ստուգիւ խոպան վայրեր, սակայն ասոնք ալ իրր արօտ անասնոց կրնային գործածուիլ։ Լեռնագաւառին մեծագոյն մասը մշակութեամբ շատ արգաւանդ ու բերրի եղած էր, որովհետեւ լեռներ մինչեւ գագաթն որմապակ դարատափներով պտղոյ եւ գինւոյ մշակութեան յարմարցուած էին։ Գեղեցիկ ձորերն եւ ջրաբեր դաշտավայրերն՝ այս մեղմ օդաբաժնին տակ ամէնէն ընտիր արմտիք կը բերէին եւ կը նմանէին դրախտային պարտիզմը։ Ի մէջ բազմաց յիշենք Պաղեստինի ծովափունքն, Յեզրէելի դաշտավայրերը, Յորդանանու մարգագետինները, Սիւքէմի ձորը, Նազարէթ, Բեթղեհէմ, քերբոն քաղաքաց շրջակայքը, բայց մանաւանդ Գալիլեայի ծովուն գեղածիծաղ ափունքը։ Լեռներն աւելի անտառացեալ էին քան այսօր։ Սայրեաց համբաւաւոր անտառներ կը պսակէին զԼիբանան, եղեւնեաց անտառք՝ զՀերմոն, կաղնւոյ անտառք՝ զլերինս Բասանու, եւ Երիքով՝ արմաւենւոյ անտառով մը շրջապատեալ էր։ Գալիլեայի եւ Սամարիայի լերինք, ինչպէս նաեւ Կարմեղ, Թաբոր եւ այլն լեռները լայնածաւալ անտառներ ունէին։ Երկիրն հարուստ էր արգաւանդ դաշտերով եւ պարտէզներով. թանձրախոտ մարգերով եւ արօտներով։ Մեղմ եւ ջերմ կլիման մեծապէս կը նպաստէր բեղմնաւորութեան։ Պաղեստին եւ ոչ տասն ամսոյ ձերմ գօտիէն հեռի է եւ իւր հիւսիսային սահմանն գրեթէ երկու աստիճան վար է Ճիպրոսի թարէն, որ Եւրոպայի ամէնէն հարաւային մասն է։ Արեւագարձային ջերմութիւն կայ Յորդանանու ձորոյն մէջ՝ գինենեաց թեռեալ Մեռեալ ծովերուն քովերը։ Բովանդակ Ասորիքի եւ Պաղեստինի մէջ տարւոյ երկու եղանակ միայն կայ. անձրեւային եւ երաշտ եղանակ։ Ապրիլի վերջերէն մինչեւ Հոկտեմբեր ամսոյն վերջերը կապուտակ երկինքը վեց ամիս գրեթէ անընդհատ անամպ կ'ըլլայ։ Հոկտեմբերի վերջերը կը սկսին ամպեր երեւալ, եւ առաջին անձրեւը կը ծանուցուի փոթորիկներով։ Նոյեմբերի մէջ երկիրն կրնայ մշակուիլ եւ երկրագործը կը ցանէ գարի եւ ցորեան։ Դեկտեմբեր՝ փոթորկախառն է, իսկ Յունուար եւ Փետրուար՝ գրեթէ միշտ անձրեւային։ Քրիստոսի ծնունդեան օրերը շատ անգամ տարւոյն ամէնէն գեղեցիկ ժամանակն է։ Մարտի եւ Ապրիլի մէջ կը տեղայ վերջին անձրեւը, որ պտղոց աճման մեծապէս կը նպաստէ։ Այս ժամանակ ամարան տնկերը պարտէզներու մէջ կը սերմանուին։ Գարւոյ հունձքը Զատկին կը սկսի, իսկ ցորենոյ պենտէկոստէին, եւ կը տեւէ մինչեւ Յունիսի մէջերը։

Ամառն առուաց մեծագոյն մասը կը ցամքի, որով եւ դաշտաց կանաչութիւնն ալ կ'անհետանայ։ Երկիրը կը սկսի խորխոլիլ, եւ արեւակէզ, չոր ու անբեր կերպարանք կը ստանայ։ Պաղեստինի մի միայն կազդուրումն է գիշերային ցօղը, որ այնպիսի առատութեամբ կ'իջնայ, որ գրեթէ բարակ անձրեւի կը հաւասարի։ Կէսօրէն յառաջ կանոնաւորապէս արեւելեան հով կը շնչէ. կէսօրէն վերջն արեւմտեանը կը սկսի, եւ իրիկուան եւ գիշերուան զովութիւն կը բերէ։

Խաղողոյ առաջին ողկոյզներն Յուլիսի սկիզբներն արդէն հասուն կ'ըլլան։ Լերանց վրայ այգեկութիւնը Սեպտեմբերին կը սկսի։ Ուր որ ջրոյ պակասութիւն չկայ, հոն կը տեսնուի բազմաբեր բեղմնաւորութիւն։ Ծովեզերաց կողմերը անձրեւէն վերջը կ'աճին մկնասոխ (scille), կակաչ, պուա, (anémone), յակինթ, վարդասարդ, մուրտ, կոգի (cactus) միլիոնաւոր գեղեցիկ ծաղիկներով։ Փոքրիկ լերանց վրայ կ'աճին ձիթենիք եւ թզենիք։ Ձիթենին ամէնէն յաճախեալն է ի Պաղեստին։ Լերանց խոպան բարձանց վրայ փշաւոր թփեր, շուտով թռռմող գարնան տնկեր եւ գեղին ծաղկով տատասկներ առատութեամբ կը բուսնին։ Յորդանանու հովիտներու մէջ աբաց կը զարգանան ուռին, մոշայն (tamarix), վայրի պիստակենի վարդասարդն, ձարխոտազգի (fougère) տնկերն եւ եղէգն։ Եւրոպական ամէն բանջարեղէնք իրենց խնամի արաբական տեսակ տեսակ բանջարեղէնաց քով կը բուսնին. նաեւ շատ եւրոպական ծաղիկներ, զ. օ, շուշան, մանուշակ, նարգէս. վարդ եւ այլն սուրբ երկրին մէջ կան, բայց իրենց հոտն այնպէս սաստիկ է, որ գրեթէ անտանելի կ'ըլլայ։ Պաղեստին յառաջ կը բերէ՝ խաղող, թուզ, ձիթապտուղ, նարինջ, կիտրոն, քաղցր եւ թթուաշ նարինջ, նուռ, արմաւ, ծիրան, պառկուկ, գեղձ, խնծոր, տանձ, սալոր, ընկոյզ, կորեակ, ոսպ, բակլայ,

digitised by A.R.A.R.@

բանան (banane), եղջիւր (caroube), լեղակ, բամբակ, բրինձ, եգիպտացորեն, գարի, կարմրացորեն, հաճար, ցորեան, եղէգնաշաքար, վարունգ, սերկեւիլ, նուշ։

Պաղեստինի ծառերու թագաւորն է հայակապ մայրը, որ հիմակ շատ հազուագիւտ եղած է։ Լիբանանու վրայ մայրի անտառք ալ անհետացած են, որովհետեւ 397 ծառով անտառակ մը միայն մնացած է։ Պէտք չէ մոռնալ բեւեկինները (Terebinth)՝ որ Յորդանանու արեւելեան կողմն անտառներ կը կազմեն։ Նմանապէս ժանտաթելենին գլխաւորաբար Յոպպէի կողմերն աղէկ կ'աճի ինչպէս նաեւ թթենին իւր զովացուցիչ շքովը։ Արեւելեան Յորդանանու անտառաց մէջ շատ յաճախ կը գտնուին նաեւ կուենիք (mélèze)։ Երկու տեսակ կաղնի կայ. մշտադալար կաղնին թաւոր լերան վրայ աստ ինդ կը տեսնուի, բայց մանաւանդ ի Բասան եւ ի Գաղնդ։ Շատ քիչ կը գտնուին աքացիա եւ սօսի (platane)։ Սպիտակ կաղամախին Յորդանանու ափունքը շատ կը բուսնի, նմանապէս Լիբանանու եւ Հերմոնի վրայ։ Բեթղեհէմի եւ Քեբրոնի մօտ ու Կարմեղի եւ Թաբորի վրայ շատ մրտենի կայ, որ 15—20՝ ոտք կը բարձրանայ. ասի Սաֆֆէտի բարձունքն ալ կը բուսնի։ Վերոյիշեալ լերանց վրայ կը գտնուի նաեւ դափնին։ Յորդանանու քով ուռին հսկայաբար կ'աճի, եւ պէտուիններն անոր կեղեւը քիսայի թանկ կեղեւին տեղը կը գործածեն։ Յորդանանու արեւելեան լեռնադաշտերէն Յորդանան թափուող արծաթափայլ առուակաց քով՝ վարդասարդի հսկայ եւ ընտիր թփերուն մօտ կ'աճի եղէգն եւ տզենի (ricin)։ Երիքովի կողմերը կը յաղողին արմաւենոյ այլեւայլ տեսակներ, որոնք 20 ոտք երկայն տերեւներ կ'արձակեն։ Մոշն շատ հազուագիւտ է։ Եղէգնաշաքարը կ'աճի ի Յոպպէ, Յաբքեայ եւ Յորդանանու դաշտավայրերը։ Դիսխոտը գրեթէ բոլոր Պաղեստինի մէջ կը մշակուի եւ Մայիսի վերջերն արդէն ծաղկած կ'ըլլայ։ Աղնիւ բաղսամնի ծառն ալ Պաղեստին չի գտնուիր, սակայն Մեռեալ ծովուն եւ Երիքովի մօտերը կը բուսնի կեղծ բաղսամնի ծառը, որ պատատուկ տնկոց տեսակ մին է եւ որուն պտուղը, ձիթապտղոյ պէս ճմլելով բաղասամնի նման իւղ մը կը հանուի։ Համմանաց տնկոց կը վերաբերին նաեւ կիւ (mastic), լանդանոն, ստաշն (storax), բայց միւս ի Ս. Գիրս յիշատակեալ տնկերը՝ զ. օ. բաղսամնի եւ Համմանաց տնկերը ինչպէս են կինամոմն (cannelier), խրնկունի, կասիա, ինկեղեգ (acorus), եւ այլն, եկամուտ բոյսեր են։ Վայրի տնկերէն յիշենք նաեւ որոմ (ivraie), մշշենի (genêt), կիլերոս, զոպա (hysope) եւ ուրիշ աղային տնկեր, որոնցմէ արեւելեան աճառը կը պատրաստուի։ Մորմենի, մամմի (prunallier) եւ մինասոս լերանց վրայ եւ ժայռուտ դարատափներու վրայ առատութեամբ կը գտնուի։

Յաւելունք նաեւ քանի մը դիտողութիւնք ինչ ինչ տնկոց գործածութեան մասին։ Յորդանանու արեւելեան կողմերը կը բուսնի Սինթը (գալար աքացիան) եւ Սէյեալը, զորմնք պէտուինը նուան կեղեւին հետ ուշխարի եւ այծու մորթը խաղախորդելու կը գործածէ։ — Տնկաղ (potasse). պատրաստելու համար պէտուինը հետեւեալ տնկերը կ'առնու. Աշնանի (salsola) այլեւայլ տեսակները, խարշափուն բանջարը, կալաքարի խոտը եւ համմա ըսուածը (zygophyllum proliferum)։ — Պէտուինի բժշկական տնկերն են աւշինդր, գնափալ, դառնիճ, վարունգ։ Բաժակ մը կաթ՝ որուն մէջ այս դառնիճ վարունգէն կոտր մը քանի մը ժամ կեցած է, պէտուիններուն սովորական մաքրողական դեղն է։ Քաղցրարմատ մատուտակը (réglisse) Յորդանանու երկու ափունքը բաղմութեամբ կը գտնուի։ Պաղեստինի գեղացիք իրը տենդի դէմ դեղ կը գործածեն բուն լերդախոտը (teucrium), կարմիր տերեփուկի (centaurée) ծաղիկը եւ սպիտակ ուռենոյ կեղեւը։

Ինքնին իսկ արդէն յայտնի է թէ հոս աւանդուած պաղեստինեան տնկոց ցուցակը կատարեալ չէ։ Խուզարկու բուսաբան մը՝ որ երեսուն տարիէ ի վեր այս սուրբ երկրին մէջ կը դեգերի, 2000 տեսակ տնկոց հաւաքում ըրած է, եւ ասկէ քաղուած է առաջիկայս։

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՏՄԻԿԱԽՕՍ ՀԻՄՈՒԷՈՒԱՆ ՀՈՑԵՐ

Ալեպլքալաքի գաւառի, որ Տիզիսեան նահանգին է վերաբերում, Բաւրա, Խուլգումա Կարտիկամ եւ մասամբ Տուրս գիւղերի բնակիչները տաճկախօս Հռոմէական Հայ են։ Արանք 1829ին գաղթած են Արտահանի գաւառի Գէօլա Հասարակութեան Վէլ գիւղից։

Ինչպէս Ծերունիները պատմում են, իրենց նախնիքը Էջմիածնական Հայեր են եղած եւ